

Stručné dějiny Bible v Rusku

Anatolij A. Alexejev

The Bible in Russia: A Short History Bible text arose about 863 in Moravia in the course of missionary activity of Sts. Cyril and Methodius. It reaches East European Slavs at the end of the 10th century together with a bulk of Christian sources in Slavonic produced in Bulgaria during the 10th century. According to the Byzantine rite, NT, mostly in a lectionary form, and excerpts from OT books (*prophetologion, paroimiarion*) were used in divine service. In private use OT was read in its explanatory version corresponding to that of *Glossa ordinaria* of the Latin tradition. The complete Slavonic Bible was for the first time compiled in Novgorod in 1499, using the printed Vulgate as a pattern; the missing books were translated into Slavonic from Latin by monk Benjamen of Prague Emmaus monastery. In 1517–19 in Prague, Francisk Skorina of Polotsk printed 23 Slavonic Bible books translated from a Czech edition. In 1581 Ivan Fedorov printed in Ostrog (Ostrih) the full Bible using the Novgorod MS, but the books translated from Latin were translated anew from Greek. In 1751 a new corrected edition of the Slavonic version was prepared, which is still in use today. Some time later the work on a Russian version began. The final Russian version was published only in 1875, with OT translated from the Masoretic text.

Již okolo roku 800 přicházeli ze západu misionáři a přinesli na Moravu křesťanství. Roku 863 přišli z Konstantinopole Kyrillos (Cyril) a Metoděj, aby uspořádali bohoslužebný život, a to ve slovanském jazyku. Z řeckého originálu přeložili čtyři evangelia a ze Starého Zákona oddíly čtené při bohoslužbách. Existenci slovanského evangelia pro bohoslužebné užití potvrzuje vatikánský knihovník Anastasius († 879). Podle jeho životopisu, který se datuje do XI. až XII. století, přeložil Metoděj († 885) později celý zbytek Bible, kromě knih Makabejských.

Dlouho se vedly vědecké spory o rozsahu církevněslovanského překladu. Podle Kyrillova životopisu šlo o evangelijní lekcionář začínající perikopou Janova evangelia, která se četla o Velikonocích (J 1,1–18).¹ Koncem XIX. století se však objevily rukopisy překladu evangelií (čtveroevangelium) s výraznými archaickými rysy. Bylo potřebí uvést tato pozorování v soulad se svědectvím Kyrillova životopisu, což vedlo k složitým historickým a lingvistickým koncepcím.² Až textologické zkoumání velkého množství církevněslovanských rukopisů (více než 1150), které se usku-

1 Toto zjištění poprvé publikoval: P. J. Šafárik, Pohled na prvovek hlaholského písemnictví, *Časopis Českého museum* 1852, vol. 26/2, 81–108.

2 Viz. K. Horálek, *Evangeliáře a čtveroevangelia*, Praha 1954.

tečnilo v Petrohradě za finanční podpory Spojených biblických společností (United Bible Societies), vedlo k rekonstrukci nejranější redakce textu a jasně ukázalo, že na počátku stál překlad čtveroevangelia.³

Z historicko-liturgických výzkumů nedávných let vyplynulo, že se tento typ evangelijního lekcionáře objevil v Byzanci pouze v VIII. století a měl pevně odlišit bohoslužby ve farních chrámech od liturgie v kláštorech.⁴ To znamená, že nabyl význam, když se objevilo mnišství a současně se rozvíjela křesťanská bohoslužba na Balkáně.

Právě úsilí představitelů První bulharské říše (681–1018), aby křesťanství bylo zavedeno jako státní náboženství, ale přitom byla zachována nezávislost církve na Konstantinopoli, vedlo k tomu, že koncem IX. století vzniká jazykově plnohodnotná slovanská liturgie. Ta se udržel i v těch oblastech, které se později dostaly pod jurisdikci Říma (např. u Chorvatů na ostrově Krk) a zanechává určitou stopu i v jazyce a kultuře Slovenska, Česka a Polska, kde se v X. století prosadil latinský obřad. Pokřtění Ruska (východních Slovanů) roku 988 vedlo k rozšíření křesťanského písemnictví na východě Evropy. Tam se uchovalo v největší úplnosti, protože u balkánských Slovanů byly v souvislosti s tlakem samotné Byzance a později za vlády muslimů podmínky pro uchování rukopisů nepříznivé.

Z Bulharska do Kyjeva se dostaly biblické knihy, které byly nezbytné pro bohoslužbu, zejména (1) evangelijní lekcionář – krátký a úplný, (2) liturgický výběr z apoštolské části, (3) liturgický žaltář s biblickými písněmi, (4) profetologium (soubor starozákonních perikop) a kromě toho mnoho knih liturgického určení (triod [liturgický kánon], irmologium aj.) a čtveroevangelium. Všechny tyto liturgické knihy jsou doloženy v rukopisech XI–XIII. století.

Kromě toho se zachovaly následující soubory biblických knih: (1) Osm knih (Osmikniží), (2) 1–34 Královská (knihy Samuelovy a Královské), (3) Žaltář s výkladem Athanasia Alexandrijského, (4) Žaltář s výkladem Theodora z Kyru 5) soubor knih Moudrosti (Příslaví, Kazatel, Píseň písní a Moudrost, Sírachovec), (6) kniha Jóbova s výkladem Olympiodora, (7) Soubor prorockých knih (čtyř velkých a dvanácti malých proroků), (8) tentýž soubor s výkladem Theodora Kyrského a (9) Apokalypsa s vý-

---

3 Евангелие от Иоанна в славянской традиции, СПб 1998.

4 А. А. Алексеев, Библия в богослужении. Византийско-славянский лекционарий, СПб 2008.

kladem Ondřeje Kaisarejského (tato kniha se neužívala při bohoslužbách, a sdílela tak osud starozákonních knih). Byly to překlady z řeckých originálů, vzniklé v oblasti kulturního a církevního vlivu Byzance. Starozákonní knihy souvisí s redakcí, kterou Alfred Rahlfs chápal jako běžný text v době, kdy vznikaly katény v VI. a VII. století.⁵ Je však třeba vědět, že z větší části jsou tyto spisy známy z opisů z XV. až XVI. století (viz níže) a jen lingvistická analýza potvrzuje jejich starobylost.

Přes svůj význam v ideologii a kultuře středověké společnosti zaujímá Bible v systému literárních žánrů období staré Rusi skromné místo. Odráží se to v množství jejich dochovaných rukopisů. Statistika církevně-slovanských rukopisů XI. až XII. století je taková:⁶ Z téměř pěti set, které se z tohoto období dochovaly, jsou dvě třetiny bohoslužebné knihy – triod, služebník (liturgické knihy), trebnik (rituál), irmolaj (hymny), paraklitik, měsíceslov (církevní kalendář) a také „ustav“ (klášterní řád) a další kanonické texty. Třetinu tvoří sbírky, zejména legend o životě svatých, zahrnující vzpomínky na svaté a na významné události, sbírky ponaučení a moudrých rad jednotlivých autorů na způsob Zlatostruje, Žebříku. Tak jako v případě liturgických rukopisů je materiál sestaven do čtyř sborníků především v kalendářním pořadí. Velká část se váže k době velkého postu, k době, v níž se v Byzanci konala velká katecheze. Jednotlivé životy svatých jsou také řazeny kalendářně, podobně jako Uspenský sborník z XII. století.

Biblických rukopisů evangelia a apoštolské části Nového zákona je 90 ve formě lekcionáře (aparakosy). Byly určeny výlučně k liturgickému užití. Třicet zápisů čtveroevangelia s malými výjimkami má také liturgický charakter, protože od počátku XIII. století se bohoslužba rozvíjela pod výlučným vlivem jeruzalémského řádu, který neznal konstantinopolské lekcionáře a užíval toliko čtveroevangelium. Mezi těmito spisy se nachází také čtyři rukopisy evangelií (Mariinské, Zografské, Galické, Typografské), které jsou patrně hlavním dokladem cyrilometodějského překladu, ale mají také (někde již jen zbytky) označení pro liturgické čtení. Ostatní části biblického textu jsou mezi zmíněnými pěti sty rukopisů doloženy to-

5 A. Rahlfs, Studie über den griechischen Text des Buches Ruth. Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (aus dem Jahre 1922), *Philologisch-historische Klasse*, Berlin 1923, 47–188.

6 Viz Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век. Выпуск 1. М., 2002.

liko v devíti, které obsahují části Starého zákona spojené s výklady a v jednom rukopise knihu Zjevení.

Jen pět procent dochovaných rukopisů je spojeno s Biblií. Tento obraz může být samozřejmě ovlivněn náhodnými okolnostmi a obsahovat zákonité nepřesnosti. Ale na základě těchto dokladů dnes víme, že rukopisy mnohem pozdější doby zahrnují základní korpus cyrilometodějských překladů a jejich historická spolehlivost je nepochybná. To znamená, že již v nejranějším období existovaly odpovídající doklady, které umožnily zachování tradice. Tak z pěti set rukopisů XI. až XII. století jen deset připadá na Žaltář, ale později jejich celkový počet dosahuje 3750.⁷ Vcelku je žánrové rozložení nejstarších ruských rukopisných pramenů takové, že liturgika a texty spojené s církevním kalendářem tvoří základní rysy písemnictví v epoše jeho raného rozvoje.

Tento soubor biblických textů byl ještě v XII. až XIII. století doplněn novým překladem Písně písní s výkladem Filóna Karpafijského⁸, a kniha Ester byla přeložena přímo z hebrejského originálu.⁹ O něco později, v XIV. století byla také Píseň písní přeložena z hebrejského originálu. Jak ještě uvidíme, překlady z hebrejštiny se neobjevily náhodně. Působení a užívání Bible v raném období východoslovanského literatury má následující specifické rysy.

Soubor historicko-naučných knih (Pentateuch, Starší a Mladší proroci) se stal základem dvou velkých kompilací – Výkladové Paleji a Chronografu.

Název Výkladová Paleja (Tolkovaja Paleja) je vzat z řeckého *Palaiá diathéké* (Starý zákon) a označuje výkladovou (exegetickou) verzi starozákonní části Bible. Biblický text je tu zahrnut v rozsahu od knihy Genesis do 3. (1.) Královské 11, tj. končí dobou Šalomounovou. Někdy je text krácen, vynechána je větší část Levitiky a Deuteronomia a v podání příběhů Davida a Šalomouna jsou citovány úryvky z žalmů, Přísloví a Písně písní (podle překladu z XIII. stol.).

Samotné výklady jsou převzaty ze známých slovanských překladů. Začínají Šestidním (Hexameron) Jana, exarchy Bulharského, které je přepara-

---

7 Podle nepublikovaného katalogu: И. Е. Евсеев: Архив Российской Академии наук, фонд 109, оп. 1, № 21.

8 Edice viz Алексеев А. А. Песнь песней в древней славяно-русской письменности, СПб., 2002.

9 Edici textu viz H. G. Lunt, M. Taube, *The Slavonic Book of Esther. Text, Lexicon, Linguistic Analysis, Problems of Translation*, Harvard Ukrainian Research Institute 1998.

covanou verzí stejnojmenného díla Vasilije Velikého, v němž vykládá šest dní stvoření světa a k tomu přidává materiál z výroků Jana Zlatoústého, úryvky z Prologu (synaxaria) Kosmografie Kozmy Indikoplova a jiné.

Jako doplněk jsou uvedeny biblické pseudepigrafy jako Zjevení Abrahamovo, Příběh Melchisedecha, Závěti XII patriarchů, několik dalších a také několik textů přeložených na Rusi z hebrejštiny. Patří mezi ně i Život Mojžíšův z kroniky Jerachmelea, Život Šalomouna i Kitovrasa (Asmodaeus) z traktátu Gitín z babylonského Talmudu; soud s člověkem s dvěma hlavami z babylonského Talmudu z traktátu M'nachot; soud s třemi poutníky z midráše Aseret ha-Dibrot (výklad Desatera); soud se skutečným a nepravým synem; Šalomounovo zkoušení žen z „malých midrášů“; návštěva královny ze Sáby u Šalomouna z druhého targúmu ke knize Ester; hádanky královny ze Sáby z midráše knihy Přísloví, hádanky (aporie) mudrců královny ze Sáby z traktátu M'nachot babylonského Talmudu a podobenství o carovi Adarianovi z midráše rabbiho Tanchumy.¹⁰ Konečně jsou ve Výkladové Paleji zastoupeny protižidovské polemické pasáže, z nichž některé se opírají o evangelia nebo o staroslověnský překlad Války židovské od Josefa Flavia. Polemik je přesvědčen, že židé se hluboce mýlí ve svém pojetí Písma svatého a hledí odkrýt pravý smysl Bible pomocí metaforického výkladu.

Hexameron Jana, exarchy Bulharského, je také osnovou Chronografu, ale biblický text je tu rozšířen o pasáže z knihy Jobovy, převzaté ze slovanské profetologie a dosti obšírnými výpisky z knih proroků Izaiáše, Jeremiáše a Daniele. Co do významu je druhým pramenem kronika Jana Malaly z VI. století, přeložená v X. století v Bulharsku, a kronika Georgie Hříšného (Amartola) přeložená na Rusi za účasti jižních Slovanů v XI. století. Celek má rysy světových dějin.¹¹

Jinou Bibli stará Rus neznala. Oba tyto objemné a pestré soubory jsou zastoupené v ne více než třiceti soupisech z XII. až XVII. století, ale vznikly v XII. století, jak to vyplývá z jazykových zvláštností a textologického výzkumu. V soupisech jsou značné rozdíly, to znamená, že nebyly sestavovány pro čtenáře a byly přepracovávány redaktory i autory, o jejichž dobrém

¹⁰ A. A. Алексеев, Апокрифы Толковой Палеи, переведенные с еврейских оригиналов: Труды Отдела древнерусской литературы, 2007, Т. 58, С. 41–57.

¹¹ O obsahu chronografů viz В. М. Истрин, Александрия русских хронографов, Москва 1893; О. В. Творогов, Древнерусские хронографы, Ленинград 1975.

a všestranném vzdělání podávají svědectví. Překlady mnoha apokryfů z hebrejského originálu, stejně jako ráz antijudaistické polemiky ve Výkladové Paleji svědčí o tom, že literárního života ve staré Rusi se účastnili židé, což připomíná situaci v západní Evropě, kde se biblistika do doby humanismu rozvíjela za účasti a někdy i pod vedením židů.¹² Výkladová Paleja tak představuje obdobu západních biblických komentářů, nazývaných „glosy“. Vznikaly v IX. století a nabyly postupně formu velkých výkladů k biblickému textu – *Glossa ordinaria*. Systematičtější výklady, zvané *Postilla litteralis super totam Bibliam* Mikuláše z Lyry, vytvořená v letech 1322–1331 završuje tento proces. Chronografická Paleja, která k výkladům Písma svatého přidává i historický materiál a zasazuje vyprávění do biblické chronologie, připomíná *Biblia historiale* Petra Komestora († 1178). Nakonec je třeba poznamenat, že samy letopisné sbírky svou strukturou sborníku a metodou kompilace reprezentují zvláštnosti této epochy v dějinách literatury totožným způsobem.

V tehdejších podmínkách nebylo možno citovat, neexistovala jasná představa o kánonu. Varianty vznikaly nejen proto, že text byl ručně opísován, ale i proto, že chyběla jasná představa o kánonu. Skoro všechno, co podle našich dnešních představ patří k podstatě biblického kánonu, jim v jejich historické době bylo cizí.

Knižní trh a poptávka po rukopisné knize se v Evropě X. až XII. století rozvíjela díky síti klášterních škol, později univerzit.¹³ Ve východní Evropě XV. století vznik klášterů (především Trojicko-Sergejevského a Kyrillo-Belozerského) a klášterních knihoven vedl k podobným výsledkům. Již koncem XIV. nebo na začátku XV. století se v Trojicko-Sergejevském klášteře objevují první sbírky biblických knih neliturgického charakteru. První je *Pentateuch*,¹⁴ do jehož rámce je vložen liturgický text vzatý ze staroslověnského profetologia (parimijnika). I v knize *Genesis* (Bytija) tvoří liturgický text jen 30 procent objemu a kniha byla doplněna z druhých

---

12 Viz B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952; A. Grabois, *The hebraica veritas and Jewish-Christian intellectual relations in the 12th century*, *Speculum*, Vol. 50, 1975, 613–634; R. A. Harris, *Discerning Parallelism: A Study in Northern French Medieval Jewish Biblical Exegesis*, Providence 2004; D. C. Klepper, *The Insight of Unbelievers. Nicholas of Lyra and Christian Reading of Jewish Text in the Later Middle Ages*, Philadelphia 2007.

13 Cf. C.H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, 1927.

14 Ruská státní knihovna, Trojická lavra, 1.

pramenů celého textu. Písaři samozřejmě pocitovali převahu textu liturgického.

Další biblický soubor, napsaný tehdy v tomtéž klášteře,¹⁵ obsahuje tři ostatní knihy Osmi knih – Jozue, Soudců, Rút – a doplněna je kniha Ester, která byla nedlouho předtím přeložena na Rusi z hebrejského originálu. Nedlouho potom byly do tohoto souboru zařazeny čtyři Knihy královské (1–2S + 1–2Kr), které považovali za jednu knihu, takže celek byl nazván Desetikniží. Kromě toho, i když později, byly do souboru biblických knih řazeny spolu s třemi knihami připisovanými Šalomounovi (Př, Kaz, Pís) gnómičké sbírky Včela a Menandrový aforismy.¹⁶

Výrazným rysem rukopisné tradice východoslovanských Biblí je Penta-teuch, který byl jako celek cizí řeckým nebo jiným křesťanským souborům knih¹⁷ a byl znám toliko židům v podobě synagóálního svitku tóry. Přitom rukopisný text staroslověnského Pentateuchu je rozdělen na 52 částí,¹⁸ jako to odpovídá dělení na paráše pro sobotní čtení v synagóze. Je také opatřen glosami jako hebrejský originál nebo aramejský targúm. Z toho lze usoudit, že staroslověnský text byl užíván židy synagóze jako targúm, tj. překlad do domácího jazyka. Spolu s překlady knih Ester a Píseň písní, o nichž jsme mluvili, existence takových rukopisů svědčí o literárních stycích mezi židovskou synagógou a křesťanskými obcemi východní Evropy. Koncem XV. a začátkem XVI. století se objevil překlad všech knih té části Písma, kterou nazýváme Spisy (hebr. *ketubím*), připravený aškenázskými židy po jejich příchodu z Německa na západoruskou půdu, ale ještě nebyl sdílen křesťanskou tradicí.¹⁹

Biblickou periferii představovaly originální apokryfní kompozice, které byly sestaveny na Rusi, to je Pověst o trojím vyplnění Jeruzaléma, Slovo

15 Ruská státní knihovna, Trojická lavra, 2.

16 Viz A. A. Алексеев, Библиейский канон на Руси: Труды отдела древнерусской литературы, 2010, Т. 61, С. 171–193.

17 K typografii řeckých starozákonních rukopisů: A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments*, Berlin 1914. O славянском Пятикнижии см.: R. Mathiesen, The typology of Cyrillic manuscripts: East Slavic versus South Slavic Old Testament manuscripts, *American Contributions to the IXth International Congress of Slavists*, Vol. 1: Linguistics, Ohio, 1983, 193–202.

18 Tóra se dělí na 54 částí, které odpovídají počtu týdnů slunečno-lunárního kalendáře Palestiny; v slunečním kalendáři Evropy počet neděl nepřekračuje 52.

19 Viz. M. Altbauer, *The Five Biblical Scrolls in a 16th Century Jewish Translation into Belorussian*, Jerusalem 1992.

blaženého Zorobábela a Pověst o Leviovi. Všechny jsou kompozičně postaveny na modelu 2. Ezdráše, to znamená, že jsou sestaveny z hotových bloků, pro které jsou užity staroslověnské překlady odpovídajících pramenů.

Pověst o trojím vyplenění Jeruzaléma v sobě zahrnuje úryvky z Josipona, z kroniky Georgia Amartona a Války židovské od Josepha Flavia. Jeho význam je: Pokud židé doufali v Hospodina, bylo město nedobytné. Druhé vyprávění vychází ze stejných předpokladů a spojuje dvě epizody: spor strážců Daria (2Ezd 3,4–4,58), přeložený z hebrejské kroniky Jerachmeele, a zničení chrámu z Války židovské a všechno dohromady se vztahuje k historii druhého chrámu. Intriky Leviovy, hrdiny třetí pověsti, způsobí to, že Herodes r. 37 př. Kr. pobije synedrium a později betlémské chlapečky. Vyprávění se opírá o Starožitnosti Josepha Flavia a 2. kapitolu Matoušova evangelia, snímá vinu za smrt betlémských chlapečků – prvních křesťanských mučedníků²⁰ – z židovského národa a vkládá ji na odpadlíka Leviu. Josephus je pokládán za autoritativní pramen pro dějiny křesťanství, jeho díla představují vnější okruh biblické antologie v téže míře jako deuterokanonické knihy.

V téže době se poprvé objevil úplný text Nového zákona ve formě jednoho jediného kodexu. Jde o samostatný překlad, který pravděpodobně vznikl v Konstantinopoli v XIV. století a je známý jako „Čudovský Nový zákon“ podle klášteřa v moskevském kremlu, kde byl do roku 1917 uložen nejstarší úplný rukopis tohoto překladu. Jeho původ je také spojován se jménem moskevského metropolity Alexejeva († 1378). Jde o překlad, který prozrazuje dobrou znalost řeckého textu a řecké rukopisné tradice. Rukopisy celého Nového zákona se tehdy začaly šířit. Z doby IX. až XVI. století se jich dochovalo 170, ale jen některé obsahují Apokalypsu (Zjevení).

Jejich rozšíření bylo usnadněno zavedením úsporného zápisu – minuskule (kurzívy) a zčásti i větší dostupností papíru, levnějšího psacího materiálu. Na slovanském jihu byl tehdy v roce 1404 připraven úplný text Nového zákona s připojeným žaltářem – sborník Chvala.²¹

---

20 См.: А. А. Алексеев, *Adversus ioudaeos: Восточнославянская версия XI–XV вв., Межэтнические и межконфессиональные связи в русской литературе и фольклоре* / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. СПб.: Издательство Пушкинского Дома, 2013, 25–49.

21 Bologna, Univerzitní knihovna, č. 3537 B.

Kromě tohoto byl v XVI. století v Bulharsku vytvořen známý soubor starozákonních knih,²² svým obsahem podobný druhé části Bible – obsahuje Mladší proroky a Spisy bez žalmů.

Roku 1489 vyjmenovává novgorodský arcibiskup Gennadij v dopise Joasfovi, bývalému rostovskému biskupovi, knihy novgorodských heretiků a uvádí mezi nimi i Genezi, knihy Královské, Proroky, Přísloví a Sírachovce – to je málem celý Starý zákon. V odborné literatuře se tento dopis často cituje v souvislosti s židokřestany, a proto se pozornost upírá na Maimonidovu „Logiku“. Důležitější je v tomto případě to, že knihy, které uváděl, měl Gennadij k dispozici a ve svém dopise projevuje starost o rozšíření knižního fondu, zejména biblických textů. Arcibiskup Gennadij sledoval situaci v Evropě, takže práce na kodexu, který zahrnoval celou Bibli, byla v Novgorodu zahájena s jasným cílem. Nepochybně se již počítalo s tím, že slovanská Bible bude vydána tiskem. Místo se již objevuje zřetelné oddělování jednotlivých slov, které se stalo výrazným rysem tištěných vydání.

V dějinách literatury řešila doba rukopisného předávání úkol uchovat text, zatímco v době knihtisku bylo úkolem předat text čtenáři. To je samo o sobě správné, i když to má historické meze a modifikace. V Evropě se knižní trh již před vynálezem knihtisku rozvíjel jako odpověď na rozvoj školního vzdělání na univerzitách. Knihy se opisovaly v kláštorech. Ve Francii bylo těsně před vynálezem knihtisku již deset tisíc kopistů jen v Paříži a v Orleansu.²³ Rozmach této činnosti dosvědčuje i skutečnost, že od XII. do XIV. století vzniklo víc než 2000 kopií Aristotelova díla²⁴ a kolem osmi tisíc latinských Biblí (tzv. Pařížské Bible – Vulgáty). Knih-tisk vyvolal poptávku po správném textu, po slovnících i gramatikách a v určitých případech i po vzniku celých vědeckých ústavů, které by řešily takové úkoly jako vydání mnohojazyčných Biblí (polyglot). Na Rusi se knihtisk stal významným činitelem veřejného života až koncem XVI. století, a i tehdy nebyly hlavními zákazníky soukromé osoby, ale farnosti, hlavním produktem bylo proto liturgická čtení.

---

22 Ruská národní knihovna, F I 461.

23 M. Plant, *The English Book Trade. An Economic History of the Making and Sale of Books*, London 1974, 21.

24 F. G. KigLOUR, *The Evolution of the Book*, Oxford University Press 1998, 75.

Epocha knihtisku poskytla nové podmínky pro kulturní styky. Jejich nástrojem se stala kniha, kterou bylo možné jako každé zboží lehce přepravovat po světě. V Novgorodě zajišťoval práci na Gennadiově Bibli benediktinský mnich, Chorvat Benjamin z pražského Emauzského kláštera, což může být ojedinělý případ, ale zásadní byla skutečnost, že měl k dispozici německé vydání latinského textu. Do kodexu bylo zahrnuto to, co v něm bylo předtím přeloženo z řečtiny a hebrejštiny (Ester). Knihy, které byly na Rusi předtím známy jen s výkladem, byly oprostěny od výkladů v dodatku a uvedeny v pořadí Job, Píseň písní, XVI proroků, Zjevení. Redakční práce se omezila na odstranění výkladů. V Pentateuchu bylo ponecháno dělení na 52 sobotních oddílů. „Národní tradice“ tedy nabyla plnou důvěru. Převzato bylo navíc dělení na kapitoly, zavedené začátkem XII. století do Bulharska arcibiskulem S. Langtonem a po čase přijaté do masoretského textu.

Benjamin doplnil celý korpus překlady z latiny těchto knih: 1–2 Paralipomenon, Modlitba Manassesova, 1. Ezdráš, Nehemiáš (Vulgáta: 2. Ezdráš). 2. Ezdráš (Vulgáta: 3. Ezdráš), 3. Ezdráš (Vulgáta 4. Ezdráš), Tobit. Júdit. Ester (kapitoly 10–16), Moudrost Šalomounova, 1.–2. kniha Makabejská a také Jeremiáš (chybí kapitoly 1–25, 46–51). Kromě toho byly z latiny přeloženy předmluvy k těmto knihám s výjimkou Ester a Jeremiáše a také odstavec „Všechna svatá Písma se dělí na dvě smlouvy“ (překlad latinského incipit: *Librorum totius Sacre Scripture in Biblia comprehense*) společný oběma vydáním takzvané „Bible chudých“ vydané Frobeniem (*Biblia pauperum*, Basilej 1491, 1495).

Samo latinské slovo *biblia* jako jednotné číslo podstatného jména ženského rodu (a ne možné číslo stř. rodu jako v řečtině) je poprvé doloženo ve dvacátých letech XV. století ve zbožném traktátu „Napodobování Krista“ Tomáše Kempenského (*De imitatione Christi*).²⁵ Nová koncepce Bible se tak upevnila pod vlivem Vulgáty, jejíž tištěná verze začala být vydávána v osmdesátých letech XV. století pod titulem *Textus biblie* nebo *Biblia*. Podobné záhlaví je uvedeno na titulním listu Gennadiova kodexu z r. 1499 „Tato kniha nazývaná *Biblia*, tj. obou smluv staré i nové“ (Státní hist. muzeum, Synod, 915). To je první užití latinského slova u Slovanů ve smyslu zahrnujícím Starý a Nový zákon. Křesťanská tradice nezřídka ztotožňovala Jeronýma (342–420), autora latinského překladu Bible, s Gerasiem Jordánským

---

25 Viz. A. Blaise, *Lexicon latinitatis Medii Aevi*, Turnholti, 1925, s. v.

(† 475). Oba tito svatí byli skoro současníci a dovršili svůj hrdinský život v Judské poušti a epizoda se lvem se dostala do životopisu obou dvou. V Gennadiově Bibli se Jeroným jmenuje Gerasim a v jiném rukopise Bible je vložena epizoda z jeho života, převzatá ze „Zlaté legendy“.²⁶ Chorvati, kteří před římským stolcem bránili své právo na hlaholské písemnictví a slovanskou liturgii, dokazovali v XII. století, že Jeroným vytvořil hlaholici.²⁷ Slovanům to umožnilo uznávat autoritu latinské tradice Písma svatého.

To, že jako předloha sloužilo vydání latinské Bible, není nic zvláštního. Do konce XV. století byl latinský text vydán již desetkrát, zatímco první vydání řecké Bible se objevilo až roku 1517. Kromě toho bylo tehdy na Rusi snazší najít znalce latiny než řečtiny. V roce 1516 přicestoval na Rus známý řecký učený mnich Maxim Tribulis (Maxim Grek, 1470–1555), kterého pozvali zejména z důvodu, aby opravil bohoslužebné knihy. Když pracoval s výkladovým žaltářem, přeložil ho do latiny, aby ho pak novgorodští překladatelé mohli přeložit do ruštiny. Chorvat Benjamin měl však takovou autoritu, že překlad z latiny byl svěřen jemu a ne někomu z Novgorodu. Velmi brzo po skončení práce nad tímto biblickým sborníkem vznikl v Novgorodě velkolepý překlad latinského žaltáře s výkladem od biskupa Bruna z Würzburgu.²⁸

Ruská dorevoluční věda v osobě talentovaného a energického I. E. Jevsejeva pokládala překlad biblických knih z latiny za kapitulaci pravoslaví před katolicismem „v této základní oblasti věroučných sporů“,²⁹ tj. v Bibli. Jevsejev se však v této věci mýlil. V tehdejší době a podmínkách carské říše nebyly hranice totožné s jazykem. Jazykové hranice a nesnášenlivost vznikly v epoše formování národů. Středověká kultura byla mnohvrstevnatá a mnohojazyčná a každá vrstva mohla pracovat svým vlastním jazykem. S nástupem nové doby bouřlivý postup národního rozvoje překrývá kulturní různost a ustálenou konfesijní shodu. Papežská kongregace pro šíření víry (Sacra Congregatio de Propaganda Fide), podle jejíhož záměru byl do Ruska vyslán Jevsejev, byla vytvořena roku 1622, ale sama Bible se stala arénou náboženského boje dokonce výlučně proto, že se objevily

26 *Legenda Aurea* – latinská sbírka životů svatých z XIII. století.

27 Viz. J. Verkholantsev, St. Jerome as a Slavic Apostle in Luxemburg Bohemia, *Viator* 44 (2013): 251–286.

28 V. Tomelleri, *Il salterio commentato di Brunone di Würzburg in area slavo-orientale. Fra traduzione e tradizione*, München 2012.

29 I. E. Jevsejev, *Nástin dějin staroslověnského překladu Bible*, Petrohrad 1916, 13.

Lutherovy překlady Nového zákona roku 1522 a celé Bible roku 1534, které se na rozdíl od mnoha ostatních překladů do národních jazyků staly základem protestantské liturgie.

Oficiální reakcí na to, že protestanti opustili latinu jako bohoslužebný jazyk, bylo rozhodnutí Tridentského koncilu (1546) o kanonizaci Vulgáty. Veritas hebraica, kterou se Jeroným snažil předat svým latinským překladem, zůstane však vlastností samotného hebrejského textu a jeho přetlumočení nemůže být výsadou jen jednoho překladu. Knihtisk udělal z Bible nejrozšířenější a nejčtenější knihu na světě a není jeho vina, že se objevilo více překladových verzí, které soupeřily. Kanonizace biblického textu v jeho souboru vznikla jako vynucený kompromis v soupeření národních ambicí.

V polovině XVI. stol. nová generace slovanských učenců podnikla a úspěšně dokončila v Novgorodě společný projekt, jehož náplní bylo sestavení úplné knihovny slovanského písemnictví – Velkých legend o svatých (Čety miněj).³⁰ Jeho objem byl veliký – 12 dílů in folio o dvou až třech tisících listů. Všechny části byly uspořádány v kalendářním sledu tak, aby na výroční dny jednotlivých církevních událostí připadly příslušné texty. Například kniha Exodus, Numeri a Deuteronomium jsou umístěny k 4. září, ke dni památky proroka Mojžíše, kniha proroka Izaiáše na 9. květen, Jeremiáše na 1. květen – dny, v nichž se tyto proroci připomínají, a tak dále. V souboru se neobjevují v slovanské rukopisné tradici obecně známé knihy Genesis, Leviticus,³¹ větší část 3. a 4. knihy Královské,³² všechny knihy připisované Šalomounovi, tj. Přísloví, Kazatel a Píseň písní včetně vzpomínky na jejich autora,³³ a také Ester. Mezitím, začalo to o půlstoletí dříve, byly všechny tyto knihy používány v tomtéž Novgorodě při sestavení Gennadiovy Bible. Z knih, které byly nově přeloženy z latiny, byly do souboru ke dni 1. srpna zařazeny 1. a 2. kniha Makabejská. Den

---

30 *Acta sanctorum* z evropského křesťanského písemnictví má také takový charakter. Vzpomínky na mrtvé a modlitby za ně byly denní četbou mnišského společenství.

31 Celá kompozice tohoto souboru má historicko-biografický charakter. Dvě knihy Penta-teuchu byly vynechány, protože nepřispívaly ničím k vyličení života proroka Mojžíše.

32 3Kr 17–22 a 4Kr 1–13, tzv. „Život proroka Eliáše“ jsou na jeho památku spojeny s 20. červencem, podobně jako 14. června se připomíná prorok Elizeus (Eliša).

33 Nená to náhodná vynechávka, protože toto jméno nenese žádný řecký svatý. Viz H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, Bruxelles 1902. Po pravidle se šalomoun připomíná na Neděli praotců, která předchází narození Páně. Viz Сергей (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. Т. 3. Владимир, 1901, с. 619.

modlitby za makabejské mučedníky je dnem pokřtění Kyjeva r. 988 a byl jako takový zahrnut do lidového kalendáře.³⁴ Vcelku odrážejí Velké legendy o svatých kanonickou neurčitost, která byla v době rukopisného předávání textu a která byla překonána až rozvojem univerzit, knihtisku a náboženskou různorodostí XVI. století.

Brzy po vydání Gennadiovy Bible se ve Vilniusu objevil známý soubor biblických knih Matouše Desátého, roku 1502–1507,³⁵ v němž bylo obsaženo několik starozákonních knih a celý Nový zákon. Jako vzor posloužila také tištěná Vulgáta. Sborník nese znaky přechodného období od rukopisné literatury k tištěné. Je to nepochybně Bible v tom smyslu, že neobsahuje jiné než biblické texty. Seřazení knih, které jsou v něm obsaženy, odpovídá do velké míry pořádku, který přijaly kodexy Starého a Nového zákona. V uspořádání a charakteru určitých knih jsou podmíněny tím, že Matouš neměl pro svou práci k dispozici širší okruh pramenů, takže některá jeho rozhodnutí byla východiskem z nouze. To, že zahrnul do svého kodexu i (Pseudo)Menandra, odpovídá běžné praxi východních Slovanů, kteří mezi biblické knihy moudrosti zahrnovali i Menandra a někdy i Včelu. Přitom Matouš vynaložil velké úsilí k tomu, aby z parimijnika, který měl po ruce, vyloučil všechny zlomky Moudrosti Šalomounovy. O tom, že jde o knihu, která je částí Bible, mohl vědět jen z jejího tištěného latinského vydání a ještě pravděpodobněji se k němu mohlo z Novgorodu dostat svědectví o Gennadiově kodexu a jeho obsahu. Nejzajímavější na jeho struktuře je, že Zjevení je umístěno za evangelium Janovo.

V slovanském písemnictví je znám jen jeden příklad tohoto uspořádání, a to v již vzpomenutém souboru Chvala z r. 1404. Tento rys sborníku Chvala se již v minulosti stal předmětem zájmu učenců, počínaje Pavlem Šafaříkem,³⁶ a byl odvozován z vlivu nějaké bosenské hereze. V čem spočívala, není zcela zřejmé. Jisté je, že Zjevení na sebe v prvních stoletích křesťanství upoutávalo pozornost, ale v VII. století Maxim Vyznavač (Confessor) vysvětloval ve své „Mystagogii“ těm, kdo vášnivě očekávali konec světa, že nebeské království se zjevuje v chrámu při liturgickém čtení

34 Novozákonní čtení k této vzpomínce 10.16–22 je pevně spojeno s byzantskou tradicí. Viz také: R. Ziadé, *Les martyrs Maccabées: de l'histoire juive au culte chrétien. Les homélies de Grégoire de Nazianze et de Jean Chrysostome*, Leiden; Boston: Brill, 2007.

35 Knihovna Akademie věd, 24. 4.28.

36 P. Šafařík, *Serbische Lesekörner oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart*, Pest 1833.

evangelia. Výsledkem bylo, že Zjevení upadlo v zapomenutí a až v X. století Aretas z Kajsareje vydal novou verzi jeho výkladu od svého předchůdce na biskupském stolci Ondřeje.

Známy jsou čtyři řecké rukopisy, které umísťují Zjevení hned za evangelium Janovo. Podobně dříve umísťovali Lukášovo evangelium na čtvrté místo, aby Skutky následovaly bezprostředně za ním. V obou případech se to dalo s úmyslem umístit díla jednoho autora vedle sebe. Matouš Desátý (Děsjatoj) skutečně měl v rukou srbský Evangeliář s knihou Zjevení připojenou k evangeliu Janovu. Přinesli mu ho srbští mniši; další osud tohoto rukopisu není znám. V tomto prvku uspořádání se odráží tradice rukopisného období, v němž se kulturní vztahy uskutečňovaly přímým osobním vztahem. Krásné ztvárnění kodexu, které je dílem samotného Matouše, je příznačné pro „vkladné“³⁷ rukopisy. Matoušova práce nebyla motivována ničím jiným než zbožným záměrem. Kniha byla nástrojem ke spasení duše, a to i pro kancelářského písaře, jakým byl Matouš Ivanovič.

První tištěné vydání slovanské Bible připravil v Praze v letech 1517–1519 František Skoryna z Polocka. Skládalo se z jednotlivých sešitů, do určité míry se opíralo o staroslověnské rukopisy, ale hlavním pramenem a vzorem byla česká Bible v benátském vydání z roku 1506. Skoryna vydal všechny knihy Osmi knih, 1–4 Kr; velkou část Spisů (žaltář, Job, Přísloví, Kazatel, Píseň, Pláč, Ester, Daniel) a z deuterokanonických knih Sírachovce, Moudrost a Judit. V předmluvě k vydání Geneze vyjmenovává celý obsah tištění latinské Bible a vynechává toliko 2.–3. a 4. Ezdráše. Z toho je vidět, že obsah neurčil sám, ale převzal jej z Jeronymovy předlohy, který se také nezmiňuje o těchto dvou knihách.; od Jeronyma převzal také údaj, že kniha Moudrosti je dílem žida Filóna. Celkový název „Ruská bible“ (Библия руска) je zvolen podle vzoru Biblia latina, ale Skorina to vykládá důkladněji, než je to v kodexu 1499. V předmluvě k vydání Geneze (1517) čteme: „Biblia je řecky to, co rusky Knihy. Tak svatý Matouš začíná Kristovo evangelium: *Biblos geneleos Ic Christoy* – tj. rusky Kniha narození Jš Krista“. A můžete tak nazvat všechny knihy Starého i Nového zákona v jejich hodnotě, protože Bible jako celek to všechno v sobě zahrnuje.“ Takový výklad stěží odpovídá řeckému textu, ale je samozřejmě christologickým oceněním celého textu Písma svatého.

---

37 Od вклад „dar, obětina“.

První úplná tištěná slovanská Bible vyšla roku 1581 v Ostrogu na Volyňi (nyní Ukrajina, tehdy Polsko). Příprava se konala v Ostrožské akademii, která se skládala z učených Řeků a Slovanů a připomínala podobné humanistické akademie tohoto druhu jako *Collegium Complutensis* v Alcalá de Hénarés, Santa Sapientia v Římě, Collège de France. Vydavatelem byl Ivan Fedorov (1520–1583), první úspěšný moskevský nakladatel v letech 1560 a dále. Již v roce 1568 se objevila v západoruských krajích. V redakční skupině byli Řekové Eustathius Nathaniel († před 1583) a Dionisius Rhalles Palaeologus (pozdější metropolita Sučavy u Moldovy, † po 1617). Financování zajistil kyjevský vévoda Konstatntin Ostrožský (1526–1608).

V tu dobu bylo Polsko jednou z nejkulturnějších evropských zemí a až do příchodu jezuitů tam kvetly kulturní a náboženské tradice. Jedna po druhé tam byly vydány tři nejvýznamější verze Bible – ve Lvově katolická Bible – Biblia Leipolita v polském překladu z latiny (1561), dva protestantské překlady, které se opíraly o masoretský text – Brestská bible (1563) a Něsvižská bible (1571–72), a potom pravoslavná církevněslovanská bible v Ostrogu. Její vydavatelé vynaložili mnoho sil na shledávání církevněslovanských biblických rukopisů a nakonec se obrátili do Moskvy s prosbou o zaslání kopie ruské Gennadiovy bible, čímž byl podmíněn úspěch celého projektu. Kromě latinské bible používali úplný řecký text ve vydání Alda Manucia (Benátky 1518). Slovanští vydavatelé napodobili ve svém vydání hlavní polygrafické zvláštnosti a přidali 3. Knihu Makabejskou s vysvětlením: „Tyto třetí knihy makabejské se v jiných biblích neobjevují, jen v slovanské, ani v latinských, ani v lotyšských, jsou jen v řecké a v české, ale my jsme je nevynechali.“

„Slovanská“ znamená Gennadiovu Bibli, podrobná zpráva o tom, jak ji dostali z Ruska, je v předmluvě, „polská“ znamená výše uvedená vydání, „řecká“ je benátské vydání z roku 1518 a „česká“ je jedno z vydání knihtiskaře Melantricha (1511–1580) v 1549 a později (čtyři vydání do 1577) – pro ni humanista Sixtus von Ottersdorf (1500–1583) připravil překlad tří Makabejských.³⁸

Použití řecké Septuaginty se odrazilo v připojení Modlitby Manasseovy po 2. knize Paralipomenon. Do rukou vydavatelů se dostal i nový slovanský překlad Ester, který byl ze Septuaginty převzat již vzpomenu-

38 J. Pečirková, *Czech Translations of the Bible, Interpretation of the Bible*, Ljubljana; Sheffield, 1998, 1177 (1167–1200).

tým Maximem Tribulidem, který jej převzal místo dřívějšího překladu, v němž byla kanonická část knihy přeložena z masoretského textu³⁹ a přidal i dodatky z latiny. Tentýž Maxim připravil i překlad 4. Makabejských,⁴⁰ ale vydavatelé jej zamítli, protože tato kniha nebyla zahrnuta do žádného tištěného vydání.

Oprava dřívějšího překladu z latiny, která se opírala o řecký text, nebyla významná, stejně jako celé zmíněné zaměření svědčí o tom, že problémy kánonu jako celky byly vydavatelům cizí. Každá jazyková verze Písma svatého byla chápána jako svébytná realizace obecného archetypu, který nebylo možno ztotožnit s jakýmkoli jediným jazykovým uskutečněním. Biblická antologie byla přitažlivým celkem, její objem však nebyl stanoven. Bezbrhý redakční práce byla důsledkem chybějících praxe v práci s textovým archetypem. Nebylo také zřetelné vědomí o tom, k jaké historické epoše se vztahuje církevněslovanský text i jeho latinské a řecké prameny. V předmluvě se jasně říká, že text je pevným celkem a celý korpus biblických knih poslaný z Moskvy vznikla „za knížete Vladimíra“ v době pokřtění Rusi.

Jako celek však Ostrožská Bible patří do druhé epochy, která je mladší než její novgorodský originál – Gennadiova Bible. V letech, které dělí obě tato vydání, došlo k publikaci německé Lutherovy Bible (1534), která odvrhla autoritu Církve s její patristickou biblí a masoretský text dostal přednost, na což přišla ostrá reakce kanonizací Vulgáty na Tridentuském koncilu (1546). Římskokatolická církev poznala, že bylo chybou, když celé století stála stranou procesu vydávání knih; ve svém pořadí po neúspěchu Florentské unie z roku 1439 se i pravosláví začalo obírat problémem seburčení a postavilo se bojovně za autoritu řeckého textu Septuaginty. Toto nové pojetí se odrazilo v samotném názvu Ostrožské Bible. Na jejím titulním listu čteme: „Bible, tj. knihy Staré i Nové smlouvy v slovanském jazyce. Z hebrejského do řeckého jazyka před vtělením Pána Boha a Spasitele našeho Ježíše Krista 350 let na přání a pokyn Ptolemaia Filadelfa krále

---

39 M. Taube – H. Olmsted, *Povest o Esfiri: The Ostroh Bible and Maksim Grec Translation of the Book of Esther*, Harvard Ukrainian Studies, Vol. 11, 1987, 100–117.

40 См.: Ольмстед Х. К изучению библистики Максима Грека: Перевод Четвертой книги Маккавеев на церковнославянский язык, Археографический ежегодник за 1992 год, Москва 1994, 91–100.

Egypta přeloženo s péčí a s pomocí Boží v roce 1581 po vtělení našeho Pána Boha Ježíše Krista.“

Poprvé v dějinách ruského pravoslaví byla dogmatizována Septuaginta a křesťanstvo se rozloučilo s jednou společnou Biblí pro všechny. Titulní list tedy nepopisuje výsledek práce, ale zaměření a ideovou pozici vydavatelů. Tehdy v průběhu XVII. století bylo luterství považováno za herezi, což nesloužilo autoritě masoretského textu, ale utvrzovalo dogmatickou hodnotu řecké Septuaginty a latinské Vulgáty.

Tiráž Ostrožské Bible se určuje číslem 1000 až 1500 výtisků. Základní fond 100 až 150 starozákonních rukopisů, které měli k dispozici východní Slované, byl ohromný a vedl k ukončení dalších opisů, i když jsou známy případy ručního přepisu Ostrožské Bible. Roku 1663 byla tato Bible vydána v Moskvě v nákladu 2300 exemplářů s dřívějším záhlavím a beze změn v textu, ale s některými poznámkami na okraji. V církevní a vědecké tradici se toto vydání nazývá „Moskevská prvotisková Bible“.

Po připojení Ukrajiny k Rusku roku 1651 se v Moskvě objevili filologicky vzdělaní lidé a přibývali i učení Řekové. Roku 1687 byla v Moskvě po vzoru Kyjevské akademie (založené r. 1632) založena slovansko-řecko-latinská akademie, v jejímž názvu se první biblický jazyk již neobjevil. Toto shromáždění se roku 1674 rozhodlo uskutečnit novou a pokud možno co nejpečlivější redakci Bible, přičemž se ve Starém zákoně drželo výhradně Septuaginty. Po několik desetiletí komise pro nové vydání opravené Bible střídaly jedna druhou a výsledek byl, že se podařilo nově přeložit Nový zákon, ale oprava Starého zákona vážla.

V tom období se objevilo několik apologií Septuaginty, jejichž hlavní smysl spočíval v tvrzení, že překlad Sedmdesáti vznikl dlouho před křesťanskou epochou, kdy rabíni „zneuctili hebrejské Písmo v touze utajit Kristovu slávu“. V XVI. a XVII. století se tištěný církevněslovanský text rozvíjel do určité míry pod vlivem latinského. V XVII. století se objevuje dodatek latinského textu v 1J 5,7 o třech svědčích na nebi (*comma Johanneum*). Apologie Septuaginty šla zato ruku v ruce s apologií církevněslovanského jazyka. Nakonec v roce 1746 přišli do Moskvy z Kyjeva dva profesori – Barlaam Ljaščevskij (1702–74) a Gedeon Slominskij (1715–72), kteří se soustředili na redakci Bible a dokončili práci za pět let. Měli k dispozici všechnu potřebnou literaturu, včetně londýnské polygloty Bryana Waltona, a bohaté sbírky slovanských biblických rukopisů ze Synody a synodální tiskárny. „Jelizavetina Bible“ (podle jména carevny) vydaná

roku 1751 završila tisíciletý rozvoj církevněslovanského textu nepodmínečným uznáním Septuaginty jako základu „národní Bible“.

Při zkoumání této otázky jsou významné dvě úvahy: (1) novozákonní autoři citují Starý zákon v jeho řecké verzi, (2) která se jeví jako osnova tisícileté tradice sahající až k Cyrilovi a Metodějovi. Tato argumentace byla základem vnitřního složení Slovanské biblické komise, která byla ustanovena z iniciativy I. E. Jevsejeva r. 1916 při Petrohradské duchovní akademii a dále pracovala pod předsednictvím A. A. Šachmatova, A. I. Sobolevského a V. M. Istrina při Ruské akademii věd do roku 1930. Tehdy Jevsejeva napadlo, že základem nového překladu Písma svatého do ruštiny musí být vědecká rekonstrukce původního Cyrilometodějského překladu.

Od počátku století se však ukazovaly i vady této koncepce. Cyrilometodějský archetyp lze určit s jistou nadějí na úspěch jen u evangelií a Proroků, protože kritické vydání odpovídajících řeckých textů v XX. století svědčí o tom, že byzantská verze těchto pramenů reprezentovala koncem tisíciletí běžně užívaný text, který po celá staletí svého liturgického užívání procházel různými harmonizacemi. Idea „národní“ Bible neodpovídala nadnárodnímu a mimonárodnímu charakteru křesťanského učení, i když v období formování evropských národů sehrála svoji produktivní roli.

Přece se však zdá, že ruské překlady Starého zákona v době, kdy se poprvé objevily, sledovaly druhou tendenci. Staroběloruská Bible Františka Skoryny se opírala, jak jsme pověděli, o český překlad z latinského originálu. Plně zdařilým pokusem překladu do srovnatelně prostého jazyka, který je možno uznat Rusům, byl překlad žaltáře od Avraamije Firsova (1683), který byl pořízen z polského překladu v protestantské Brestské Bibli z roku 1663. Byl předložen k posouzení církevním představitelům a tam byl založen na neurčitou dobu.⁴¹

Hned po vydání „Jelizavetiny Bible“ (1751) moskevský arcibiskup Ambrosij (Zertis-Kamenskij, 1708–1771) vypracoval svůj vlastní překlad žaltáře z hebrejského originálu velmi srozumitelným slovanským jazykem, který je možno nazvat již ruštinou.⁴² Dobře znal vědeckou tradici. Jeho oporou byl výborný slovník Buxtorfův. V jeho práci mu pomáhal Varlaam

---

41 Výzkum a vydání: E. A. Целунова Псалтырь 1683 года в переводе Авраамия Фирсова, München 1989.

42 Viz Д. В. Васильева Сыны Божии и сыны богов в Псалтири архиепископа Амвросия (Зертис-Каменского), Христианское чтение, № 6. СПб, 2014, 296–303.

Ljaščevskij, hlavní vydavatel Jelizavetiny Bible. Na této práci trávil zbytek života v Doněckém klášteře spolu s archim. Ambrosiem. Oba byli odchovanci Kyjevské akademie, kde pokračovala tradice humanistického vzdělání. Tím se vysvětluje jejich volba hebrejského originálu.

Počátkem následujícího století, roku 1806, kněz Michail Fotinskij z Radomyšle pod Kyjevem předložil komisi pro duchovní cenzuru svůj překlad několika biblických knih z hebrejštiny do ruštiny: žaltáře, Genesis 1–2, Malachiáše, Jonáše a Písne písní. Vše nasvědčuje tomu, že i on vyšel z Kyjevské akademie. Z obšírného komentáře zřejmě vyplývá, že mezi jeho prameny patřily i práce významného hebrejského vzdělance Mojžíše Mendelsova (1729–1786), který všechny uvedené knihy poprvé vydal v překladu do jidiš.⁴³

Koncem XVIII. století nabyla ruština status literárního jazyka a začala se zkoušet jeho schopnost vyjádřit důležité teologické a konfesijní otázky. Jako příklad lze uvést výklad listu apoštola Pavla do Říma od arcibiskupa Metoděje (Smirnova, 1761–1815), který vyšel v Moskvě r. 1794. V předmluvě říká: „Protože starobylý a vysoký způsob řeči bývá někdy nemalou obtíží pro pochopení Pavlovy epištoly, dal jsem přednost textu v občanské řeči neboli nářečí, maje pro takovou práci dřívější příklady“, což je nářáka na Neh 8,8, kde se popisuje, jak přední kněz Ezdráš četl Písmo a jiní je vykládali v obecně srozumitelném jazyku.

Opravdovou revoluci však v té době uskutečnil archimandrita Filaret (Drozdov, 1782–1867), tehdejší rektor petrohradské akademie a pozdější metropolita moskevský. Při založení Carské biblické společnosti v roce 1812 zahrnul do jejího programu práce otázku ruského překladu Bible. Sám v té době vydal „Pokus o výklad žalmu LXVII“ (1814), v němž předložil překlad do církevněslovanského i ruského jazyka. Ruský překlad je z hebrejského originálu a obsahuje jméno Boží Jehova, Jah. Ve svých „Poznámkách o knize Genesis“ (1816) předkládá církevněslovanskou verzi biblického textu, zatímco v druhém vydání (1819) text ruský. Za aktivní účasti Gerasima Petroviče Pavského (1787–1863), žáka archim. Filareta a autora první ruské originální učebnice hebrejštiny (1818), vyšlo první vydání Nového zákona do ruštiny (1818–23). Celkem vyšlo v prvním

43 Viz K. Ю. Андерс, *Переводческие принципы Михаила Фотинского*, Pražská rusistika: Recenzovaný sborník příspěvků z konference pražská rusistika 2015, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2015, 62–68.

a dvou dalších vydáních 20.000 výtisků. V rekonstrukci řeckého textu pomáhali skotští spolupracovníci Biblické společnosti John Paterson (1776–1855) a Ebenezer Henderson (1784–1858), kteří Pavského seznámili s textologickou koncepcí Johanna Griesbacha.

Roku 1822 vydala ruská biblická společnost ruský překlad žalmů, které z hebrejského originálu přeložil Pavskij. Filaret, tehdy již moskevský arcibiskup, napsal obsáhlou předmluvu, v níž upozornil na ty soustavné poruchy původního smyslu, které obsahuje jak septuagintní překlad, tak již i originální masoretský text.

V letech 1824–25 vyšlo v prvním ruském překladu Osm knih, ale část nákladu, vydaná jen ve formátu Pentateuchu, byla spálena z obavy, že tato forma by se mohla rozšířit mezi sektami adventistů a molokánů, kteří dodržovali některé židovské představy. Překlad připravili profesori duchovních akademií, konečná redakce připadla Pavskému. Vycházeli z hebrejského originálu, ale překlad byl doplněn podle církevněslovanského textu založeného na Septuagintě.

Všechny části prvního ruského překladu charakterizuje jednota textologických, teologických i stylistických principů. Vcelku tento překlad převzal náboženskou terminologii církevněslovanského textu, ale, jak vidíme, lehce a s velkou delikatesou ji inovoval se záměrem učinit teologický obsah textu dostupným. Zvláštností překladu žaltáře a Starého zákona bylo, že užil konvenční čtení Jehova místo tetragramu, což je důležité při pochopení 1. verše žalmu 109 (110). Při výkladu Desatera dostal přednost původní smysl „Pomni na den sobotní, abys ho svatě zachovával“ (Ex 20,12) a ne doslovné „světil“. Jazyk překladu je výrazný, nejsou mu cizí konkrétní běžná slova, v některých případech i archaismy (волхвы: mudrci) nebo nepřeložená řecká a hebrejská slova (*raka*: hlupák) i vlastní jména (Just[us]: spravedlivý).

Překlad není určen pro teology nebo kleriky, ale pro laiky, o čemž svědčí svobodné vyjádření náboženských idejí a stylisticky důvěrná intonace. Tento překlad zamýšlený jako pouhé ujasnění církevněslovanského textu překročil rámec tohoto původního záměru a poskytl samostatnou interpretaci originálu; jak v bohosloveckém, tak v textologickém ohledu odpovídal tomu, co bylo v té době dosaženo.

Přesto tento překlad nemohl mít rozhodující vliv na rozvoj ruského literárního jazyka, protože v době Karamzina se ruský literární rozvoj vyvíjel Bibli a církevní kultuře. V literatuře tento jazyk používal Dostojev-

ský a to samo dává této práci smysl. Překlad Nového zákon a Osmi knih v XIX. století stále vydávala Britská biblická společnost a existují žaltáře v Pavského překladu vydané s paralelně tištěným hebrejským textem (Lip-sko, 1853). S překladem vydávaným Britskou biblickou společností souvisí bezprostředně i Synodální překlad (viz níže), což tomuto prvnímú překladu dodává historický význam.

Roku 1826 byla Biblická společnost zavřena pod tlakem několika vlivných arcikněží. Pavský pokračoval ve své práci na překladu a výkladu Starého zákona jako učitel na Petrohradské duchovní akademii. V letech 1839–1841 vydali studenti tyto překlady litograficky, a tak se dostaly se i do ostatních akademií a seminářů stejně jako do mimocírkevních kruhů. Byly to všechny knihy Starého zákona kromě Osmi knih. Kromě biblického textu zahrnovalo toto dílo i krátké výklady a poznámky, někdy jen na začátku knihy, jindy na začátku každého oddílu a každé kapitoly. V knize proroka Iziáše byly její části přeskupeny podle chronologické posloupnosti podle komentáře Wilhelma Gesenia (1821). V překladu chybí vložky z církevněslovanského nebo řeckého textu, jména se objevují důsledně v hebrejské podobě. Překlad se vyznačuje filologickou přesností, vyhýbá se doslovné reprodukci, je vynalézavý při výběru ruských ekvivalentů a dává přednost konkrétním výrazům. Umělecky odráží spíše folklorní než knižní stylistiku. Důsledně se užívá jméno Jehova i Jehova Zástupů (*Sabaot*) a také *Jah Jehova* (Iz 26,4). V letech 1839–41 přivolalo rozšíření těchto překladů proti Pavskému obvinění z hereze; dlouhý rozbor jeho díla Synodou přivodil nakonec zničení velkého množství litografií. Často byly publikovány v žurnále „Duch křesťanství“ v letech 1862–63.

Se změnou politické situace v Rusku po nástupu Alexandra II. na carský trůn obnovil roku 1856 moskevský metropolita Filaret úsilí o vydání nového překladu Písma svatého do ruštiny. Nejdříve zveřejnil svou dřívější úvahu „O dogmatické hodnotě a ochraňujícím použití řečtiny sedmdesáti překladatelů a slovanského jazyka překladů Písma svatého“ (Dodatky k tvorbě svatých Otců v ruském překladu č. 17, 1858), v níž ukázal na důležitost řeckého i hebrejského textu k pochopení Starého zákona, a potom vydal zápisky známého misionáře archimandrita Makaria (Gluchreva, 1797–1842) o dogmatické hodnotě masoretského textu (Dodatky k tvorbě svatých Otců (kniha 2. 1861).

Tak jako před půlstoletím bylo opět potřeba dokazovat, jak nutné je, aby věřící rozuměli Písmu. Roku 1862 získal metropolita Filaret souhlas

Svaté synody, aby mohl použít hebrejský originál při překladu Starého zákona a připravil pokyny, jak postupovat v případě neshody mezi masoretským textem (MT) a Septuagintou (LXX). Pozval D. A. Chvolsona, profesora petrohradské univerzity a A. V. Levisona, M. A. Goluběva, E. I. Lovjagina a P. I. Savvajtova, profesory petrohradské duchovní akademie a požádal je o revizi Pavského překladů. Současně začala práce na překladu Starého zákona na ostatních duchovních akademiích. Konečnou redakci měl na starosti sám metropolita Filaret. Svou učeností proslulý rektor moskevské duchovní akademie protojerej A. V. Gorskij byl jeho stálým rádcem a pomocníkem. Roku 1860 byla vydána Čtyři evangelia a r. 1862 apoštolská část. V roce 1876 byla vydána celá Bible „k domácí poučné četbě“. To jest synodální překlad – dodnes základní text Bible v ruštině.

Celkem vzato se situace jeví tak, že Synodální překlad vznikl přepracováním předchozích překladů. Zejména je to patrné v Novém zákoně. Nicméně i tady, kde je podoba textů nápadná, byla důsledně a přesně provedena redakce překladu vydaného Biblickou společností roku 1823. V důsledku toho je novozákonní část Synodálního překladu ruskou replikou Jelizavetiny bible. Hranaté závorky, které oddělovaly dodatky slovanské verze proti *Textus receptus* a Alexandrijskému kodexu (A), zmizely; jen v několika případech zůstala v kulatých závorkách čtení, která nejsou doložena v řeckých pramenech tak, jak byly známy v době práce na Synodálním překladu, zejména: Mt 8,18; 16,20; Sk 12,25; 18,21; 26,23; Ř 15,9; Ga 4,4; 5,20; 1Tm 3,2; Žd 11,11; 12,20. Pravděpodobným důvodem odstranění hranatých závorek bylo to, že ve Starém zákoně měly jinou funkci, ale důsledkem byl vznik nesprávné představy o stabilitě (jednotnosti) řeckého textu Nového zákona, kterou odrážejí i slovanské a ruské překlady. Textologická autorita Jelizavetiny Bible byla postavena nad autoritu řeckých pramenů.

V oblasti stylistiky ruského textu možno sledovat následující tendence oprav: Znovu byly přijaté mnohé menší části řeckého textu, které obsahovaly i některé církevněslovanské verze. Frazeologie a slovní vazby byly převzaty z řeckého textu, někdy i v rozporu a normami ruštiny, běžné výrazy z denního života byly důsledně zaměněny za knižní. Lingvisticky a stylisticky je tedy Synodální překlad archaičtější než překlad Biblické společnosti. Syntakticky a frazeologicky je bližší řeckému originálu, slovníkem k překladům církevněslovanským. Je ztělesněním zvláštního „biblického stylu“, což jej izolovalo od ruské jazykové tradice.

Trochu jinak to vypadá ve Starém zákoně. Slovanská verze byla i zde textologickou normou, i když navenek se překlad měl shodovat s hebrejským a řeckým textem. Překládalo se z hebrejštiny, ale v kulatých závorkách jsou uvedeny septuagintní dodatky. Zahrnují i drobné vsuvky, například: „A Hospodin se zjevil Abrahamovi a řekl (mu)“ (Gn 12,7), zachyceny jsou i dodatky Septuaginty, které již mají charakter targúmu: „Josef, když mezi nimi uviděl Benjamina (svého bratra, syna své matky), řekl“ (Gn 43,16); „(Svévolník) obětuje býka – ubíjí člověka (Iz 66,3). Kromě toho jsou doplněny všechny rozsáhlejší oddíly, které doplňuje Septuaginta: Dt 32; Joz 24,34–36; 3Kr (v české Bibli 1Kr) 2,35 (portrét Šalomouna), 2Pa 35,20 a 36 (modlitba Manassesova), Ester 10,3 aj. Ostatní septuagintní rozšíření textu, která nejsou zaznamenána v Jelizavetině Bibli, nejsou zmíněna, například charakteristika Josafatovy vlády (3Kr 16,28) nebo shrnutí o Achabovi (1Kr 22,46). Nepodařilo se zjistit důvod strukturálních odlišností mezi MT a LXX tam, kde je totožný obsah jinak rozvržen do veršů, například v Ex 36–39, kde se popisuje stavba svatyně, v knize Jozue 15:21–62 aj. Vůbec nejsou zaznamenány dodatky v hebrejské verzi Jeremiáše, ale těžké prorocké texty jsou srozumitelné a zachována je básnická struktura originálu i jeho emocionální výrazy.

Publikace Synodálního překladu vyvolala širokou diskusi ve vědeckém i církevním tisku, v níž se nezřídka ozývaly hlasy, které odmítaly překlad Bible do běžného, „vulgárního“ jazyka. Kritiku Synodálního překladu možno shrnout ve dvou výtkách: Jazyk překladu je „těžký, archaický, blízký slovanštině, vzdálený obecnému rozvoji literatury ... je to jazyk předpuškinského období“,⁴⁴ zatímco originál coby spojení hebrejštiny a řečtiny postrádá sourodost. Podle mínění biskupa Theofana (Govorova) překlad sestavený z MT a LXX nemá skutečný originál a nemůže mít dogmatickou autoritu.⁴⁵

Obě tyto výtky mají společnou příčinu: snahu přiřknout ruskému překladu postavení pomocného textu vedle církevněslovanské verze, jejíž autorita je posvěcena tisíciletou existencí a liturgickým užíváním. Synodální překlad však hned po svém zveřejnění popírá takové určení své funkce

44 И. Е. Евсеев, Столетняя годовщина русского перевода Библии, Петроград 1916, С. 12.

45 Еп. Феофан, Об употреблении нового перевода Ветхозаветных писаний, Душеполезное чтение, 1876, Ч. 3, С. 105.

a nabývá charakter svrchované a nezávislé tvorby. Jako první úplný překlad Bible do ruštiny se z historických příčin na dlouhou dobu stal jediným překladem, což potvrdilo jeho unikátní roli v náboženském životě Ruska.

Brzo po svém vydání se stal jednou z předních ruských knih, což koncem XIX. století umožnilo rozvoj náboženského života, originálního teologického myšlení i duchovní osvěty. Stal se liturgickým textem všech protestantských vyznání v Rusku a také udržoval a udržuje možnost používat v pravoslavných bohoslužbách slovanský text, protože v rozsahu Nového zákona jej objasňuje. V menší míře sloužil vnitřní misii, protože je méně srozumitelný a je někdy byrokraticky chladný. Ozvala se i lítost nad tím, že potom, co byl vydán Synodální překlad, ruská pravoslavná církev má dvě Bible – jednu v překladu z řečtiny, druhou v překladu z hebrejštiny – a zda je to zdůvodnitelné. Pokus o sjednocení dvou originálů, který podnikli překladatelé Synodální Bible, i přes nadšení při plnění celkového zadání, nebyl zcela úspěšný, ale ve svém průběhu ukázal význam textologie, jejíž teorie mohly být formulovány po nálezů v Kumránu. Podle nich hebrejský i řecký text z různých stran prezentuje tentýž originál. Synodální překlad v jistém smyslu předjímal tento kladný výsledek, který v současné biblistice reprezentuje La Bible de Jérusalem (1956).

Z ruštiny přeložila **Jevgenija Glanc**

Prof. Dr. Anatolij A. Alexejev
Petrohradská státní univerzita
Petrohrad
Ruská federace
alexeev.anatoly@gmail.com